

i Allwood, J. (Ed.) Tvärkulturell kommunikation, *Papers in Anthropological Linguistics 12*, University of Göteborg, Dept of Linguistics, 1985.

TVÄRKULTURELL KOMMUNIKATION

Jens Allwood

1. Inledning

1.1 Terminologi

Tvärkulturell kommunikation eller **kommunikation** mellan människor med olika kulturell bakgrund har alltid varit och kommer säkerligen att förbli en viktig förutsättning för mänsklig samexistens på jorden. Denna uppsats syftar till att visa hur man inom ramen för en allmän modell för mänsklig, främst språklig, kommunikation även kan ge en redogörelse för de faktorer som är viktiga i tvärkulturell kommunikation. Termen **tvärkulturell** har valts snarare än de i stort sett synonyma termerna **interkulturell** och **korskulturell**, därför att termen ansluter till språkbruk som **tvärvetenskaplig** d v s samverkan mellan människor med olika vetenskaplig bakgrund. Kanske har termen också en något mindre förtingligande innebörd än **interkulturell**. Det är inte kulturer som kommunicerar, vad detta nu skulle kunna innebära, utan människor med olika kulturell bakgrund. Termen **korskulturell** har valts bort eftersom den av flera andra skäl inte går att tolka på något lättbegripligt sätt på svenska.

1.2 Vad är en kultur?

Låt oss nu något närmare analysera de begrepp som ingår i uttrycket **tvärkulturell kommunikation**. Ett av de centrala begreppen är kultur. Detta begrepp har analyserats på flera olika sätt av olika forskare. Se Kroeber olika Kluckholm 1952 för en redovisning av omkring 200 sätt att bestämma begreppet. Här kommer begreppet att användas på följande vis. Med kultur avser jag alla de drag som en viss grupp av människor har gemensamt, som dessutom är inlärd och inte givna med nödvändighet av naturen. Att gruppens medlemmar alla har två ben är alltså inte ett kulturellt utan ett naturligt drag. Däremot skulle ett gemensamt sätt att gå troligen vara ett kulturellt drag.

Analytiskt kan man skilja på följande fyra huvudsakliga kulturaspekter:

- (i) **Tankemönster** - gemensamma sätt att tänka, där tanka innefattar såväl sakliga uppfattningar som värderingar och mer känslomässiga hållningar.

- (ii) **Beteendemönster** - gemensamma sätt att bete sig, alltifrån sätt att tala till sätt att idka näring och industri.
- (iii) **Artefaktmönster** - gemensamma sätt att tillverka och använda materiella ting, alltifrån pennor till hus. (artefakt = konstgjort föremål) Denna aspekt av kultur brukar särskilt uppmärksammas på museer.
- (iv) **Spår i naturen** - de varaktiga spår gruppens framfart lämnar i den naturliga omgivningen. I uttrycken agrikultur och kulturbygd ser vi denna aspekt av kulturbegreppet.

Alla mänskliga verksamheter berör de två första aspekterna. De flesta verksamheter berör den tredje aspekten och de verksamheter som åtminstone ur ett ekologiskt perspektiv är de viktigaste berör dessutom den fjärde aspekten. När en viss verksamhet stadigvarande kombinerar flera av dragen brukar man säga att verksamheten in- institutionaliseras och att vi har att göra med **en social institution**.

På liknande sätt kan man tala om **en kultur** eller **en subkultur** när ett eller flera av dragen stadigvarande sammankopplas med en viss grupp av människor. Ofta tänker man sig att de grupper det gäller är nationella stater och talar om svensk kultur, fransk kultur etc. Gruppen behöver emellertid inte vara nationell. Vilken som helst under längre tid urskiljbar grupp duger. Vi kan alltså tala om tonårskultur, manskultur, arbetarkultur, bagarnas kultur eller göteborgarnas kultur. Ofta är kulturskillnader mellan grupper av denna typ lika stor eller större än den som existerar mellan nationalstatskulturer.

1.3 Risken för stereotypa kulturbeskrivningar

Eftersom studier och utbildningsprogram gällande tvärkulturell kommunikation oftast grundar sig på försök att komma åt nationalstatskultur finns en mycket stor risk för att man negligerar de betydande skillnader som finns mellan verksamheter, grupper och individer på en ickenationell nivå. Inriktningen på nationalstatskultur i kombination med en strävan att hitta generaliseringar som är lätta att förmedla vidare till en annan risk nämligen att man tar över stereotypa uppfattningar av s k nationalkaraktär som tillkommit för att tjäna vad en viss grupp uppfattar som sina egna eller nationella intressen. Se Tingsten (1936). Man säger att svensken är avundsjuk, skotten snål, fransmannen flärdfull etc.

Risken för vilseledande och fördomsfulla generaliseringar av denna typ är en av de största farorna för forskning inom området tvärkulturell kommunikation och risken uppkommer alltid så fort man börjar beskriva skillnader mellan grupper utifrån någon viss grupps intresse

1.4 Social identitet och etnicitet

Två begrepp som här är viktiga att diskutera är etnicitet och social identitet. Dessa begrepp kan enligt min uppfattning relateras till kultur och nationell stat på följande sätt.

En grupp är en **etnisk grupp** om vissa av gruppens kulturella drag används för att socialt och politiskt organisera gruppen och denna organisation sedan får fortleva under relativt lång tid. Gruppens **etnicitet** utgörs av de gruppens gemensamma drag som har en politiskt sammanhållande kraft. Om gruppen utgör eller starkt aspirerar på att utgöra en egen politiskt oberoende nation kallar vi dessa drag **nationellt etniska** och viljan att starkt framhäva och/eller utbreda dem för **nationalism**. Beroende på styrkan i nationalismen eller ens värderingar av den kan man sedan ytterligare karakterisera nationalismen som chauvinism eller patriotism.

Social identitet kan relateras till kultur på följande vis. Kulturen tillhandahåller vid en viss tidpunkt ett antal egenskaper och relationer som enskilda personer kan organisera sitt liv kring. En persons **sociala identitet** byggs upp genom att personen börjar betrakta en del av dessa egenskaper och relationer som avgörande för vem han eller hon är. Man kan på detta sätt identifiera sig med sin ålder, sitt kön, sin familjeposition, sitt yrke, sin politiska ideologi, sin religiösa tro, sin regionella bosättning eller sin nationella tillhörighet etc. Eftersom det omkring de flesta av dessa egenskaper byggs upp sociala organisationer kommer man ofta att samtidigt med att man identifierar sig med en viss egenskap att ingå i en grupp av likasinnade. De flesta människor har potentiellt möjlighet att identifiera med flera av de aktuella egenskaperna men kommer för det mesta så småningom att fokusera på några få som huvudsakligen identitetsgivande.

En möjlighet blir nu att man starkt identifierar sig med de egenskaper man betraktar som viktiga för sin nationella eller etniska grupp. Man är huvudsakligen svensk, finsk, bask eller lapp. Att man också är far eller lärare blir då inte lika viktigt. Den nationella eller etniska tillhörigheten blir för en sådan person huvudsakligt identitetsgivande. Men som vi sett kan naturligtvis identitet också byggas på andra faktorer. Till de faktorer som styr vilka egenskaper man betraktar som viktigast för sin identitet hör personlig läggning och den grad av socialt erkännande man får del av genom egenskapen ifråga. Detta leder troligen till att innehavare av högstatusyrken kommer att vara mindre benägna än innehavare av lågstatusyrken att låta en sådan egenskap som etnisk tillhörighet bli huvudsakligen identitetsbestämmande.

När man studerar vad jag här kallar tvärkulturell kommunikation är det särskilt viktigt att vara medveten om att det inte finns några nödvändiga samband mellan identitet å ena sidan och etnicitet och nationalism å andra sidan. En oreflekterad hållning kan här lätt leda till förhastade antaganden om stereotypa kulturskillnader.

1.5 Kultur och verksamhet

Ett sätt att åtminstone i viss mån komma ifrån faran för stereotyper är att koppla begreppet kultur med begreppet verksamhet. En kultur, d v s sätt att tänka, bete sig etc, visar sig i de verksamheter människorna i en viss grupp ägnar sig åt. En verksamhet kan här vara alltifrån att gräla till att jaga, fiska eller bruka jorden. De flesta människor deltar i flera verksamheter

och kan i olika verksamheter komma att tänka och bete sig på väsentligen olika sätt. Det är stor skillnad på att vara pappa, pastor eller älskare men åtminstone i Sverige fullt möjligt för en person att inneha alla dessa roller.

Genom att ta hänsyn till verksamhetsvariationen bland en grupp människor kan vi börja få en förståelse för såväl inomnationalkulturella som mellannationalkulturella likheter och olikheter. Orsaksbilden måste sedan emellertid också kompletteras med t ex biologiskt och regionalt grundade olikheter.

1.6 Tvärkulturell kommunikation

När det gäller det andra huvudbegreppet i tvärkulturell kommunikation, **kommunikation**, följer jag väsentligen den analys som presenteras i Allwood (1976). Kortfattat skulle man i detta sammanhang kunna karakterisera kommunikation som överföring av information mellan människor på olika nivåer av medvetenhet och kontroll. Speciellt vill jag understryka det sista eftersom det särskilt i tvärkulturella sammanhang kan bli problem med drag i kommunikation som har låg grad av medvetenhet och är svåra att kontrollera. Detta gäller t ex de sätt vi har att visa och tolka känslor och attityder på.

Om vi så utgår från vad som sagts ovan om kultur och kommunikation skulle vi nu kunna definiera **tvärkulturell kommunikation** som överföring av information på olika nivåer av medvetenhet och kontroll mellan människor med olika kulturell bakgrund, där olika kulturell bakgrund innefattar både nationellt kulturella olikheter och olikheter som t ex ges av deltagande i de olika verksamheter som finns inom en nationell enhet.

2. Möjliga skillnader mellan kommunikationsmönster

2.1 Missförstånd och skillnader i kommunikativt beteende

När människor med olika kulturell bakgrund möts kan alla skillnader mellan dem potentiellt leda till missförstånd. Ett sätt att få grepp om vilka problem som kan uppstå i tvärkulturell kommunikation är därför att undersöka på vilka sätt kommunikationsmönster kan variera mellan olika språk- och kulturgemenskaper.

Ett sätt att göra detta är att utgå från en modell där man 1) beaktar olika kommunikationsbeteende och 2) beaktar vad som kan styra dessa beteenden och 3) försöker analysera skillnader mellan språk- och kulturgemenskaper i dessa avseenden.

När det gäller det kommunikativa beteendet kan man skilja sådant beteende som kan produceras av en ensam individ från sådant som kräver att flera individer samverkar. Den första typen av beteende benämner jag beteende på individnivå och den andra typen beteende av interaktiv nivå. Att beteendet här sägs finnas på individnivå innebär inte på något sätt att det inte påverkats av andra människor, t ex en persons ordval. Det innebär bara att ordvalet

kan tillskrivas en individ medan de beteenden som är interaktiva inte i fullständig form kan tillskrivas enbart en individ.

2.2 Individnivå

På individnivå kan det vara bekvämt att betrakta språklig kommunikation ur följande fyra aspekter:

- A. Kroppsrörelser
- B. Ljud och skrift
- C. Ordförråd och fraseologi
- D. Grammatik

2.2.1 Kroppsrörelser

När vi talar ackompanjeras vårt tal hela tiden av gester, minspel och andra kroppsrörelser som på olika sätt kompletterar vad vi säger. Det finns stora skillnader i hur människor från olika kulturer kommunicerar med kroppen.

Störst är troligen skillnaderna när det gäller att använda händerna för att gestalta olika innehåll. Gester för sådana saker som **pengar, toppen, kom hit** varierar t ex avsevärt mellan Sverige och medelhavsländerna. Andra stora skillnader gäller när och var det är tillåtet att uttrycka något, kanske särskilt vissa känslor. Även hur intensivt man visar upp olika känslor kan variera från kultur till kultur. I vissa kulturer t ex medelhavskulturerna är det tillåtet att visa starka känslor som glädje, ilska och sorg offentligt. I andra t ex Sverige eller Japan finns restriktioner mot detta. Se Barnlund 1975.

2.2.2 Ljud och skrift

Två mycket uppenbara skillnader mellan olika språk utgörs av ljud- och skriftsystem. Skillnaderna i ljud kan ses ur två huvudsakliga aspekter:

1. Varje språk har sitt förråd av minsta betydelseskiljande ljudenheter eller fonem. Detta förråd varierar i världens språk mellan 16 i polynesiska språk och ett 80-tal i kaukasiska språk.
2. Vid sidan om fonemen finns också vad som brukar kallas prosodi, intonation eller melodidivisionsljudegenskaper vars räckvidd är längre än enskilda ljud. Prosodins främsta funktioner är följande: 1) Signalera biologisk, social och regional identitet t ex att talaren är en medelålders kvinnlig Göteborgs snabbköpskassör. 2) Signalera rytm och betoning. 3) Signalera vilka enheter som betydelsemässigt hör ihop. 4) Signalera känslor och attityder.

Inte minst den senare funktionen tycks uppvisa stora kulturbundna skillnader. Sättet att uttrycka känslor med hjälp av prosodi är troligen inte det samma i alla språk och kulturer. I en studie av hur prosodi tolkas, Abelin & Allwood (1985), fick vi följande två huvudresultat.

1. Det tycks finnas kulturellt givna, relativt stabila mönster för att signalera känslor med hjälp av prosodi. Sättet att tolka röstens känslouttryck varierar inte mycket från person till person.
2. Vårt sätt att tolka röstens känslouttryck är beroende av språklig och kulturell bakgrund. Grupper med olika kulturell och språklig bakgrund tolkar på olika sätt.

Eftersom prosodiska mönster för de flesta människor troligen ligger på låg medvetandenivå, innebär detta att risken för feltolkningar man inte är medveten om är betydande när man kommunicerar med människor med annan kulturell och språklig bakgrund.

Skillnaderna mellan olika skriftsystem är oftast mera uppenbara än de som föreligger mellan ljudsystem. En huvuduppdelning av världens skriftsystem kan göras mellan 1) **ideografiska** där varje skrivtecken i princip uttrycker ett morfem (minsta betydelsebärande språkenhet) och 2) ljudbaserade system som antingen kan vara **fonematiska** baserade på fonem (minsta betydelseskiljande språkljud) eller **syllabiska** baserade på stavelser. Skillnaderna mellan skriftsystem kan bli mindre uppenbara t ex om två språk använder samma skriftliga tecken men utnyttjar dem olika. Jämför t ex uttalet av (g) på holländska och svenska.

2.2.3 Ordförråd och fraseologi

Den skillnad mellan olika språk, som de flesta som lär sig flera språk oftast blir mest medvetna om, är skillnaden mellan olika språks förråd av ord och fraser.

I varje kultur återspeglar vardagsspråkets ord och fraser de behov, värderingar och attityder som varit vanliga och starka och som man därför haft behov att kommunicera om. Människor som lever i ett område med öken har i dagligt bruk ett ordförråd som tillåter en att skilja på många sorters sand medan människor som lever i områden med mycket snö, istället har utvecklat ett ordförråd som tillåter en att skilja på olika sorters snö.

En av de skillnader i ordförråd som undersökts mest gäller skillnader mellan olika språks färgord. Figuren nedan visar hur stora olikheter som kan finnas inom detta område. (Källa: Berlin & Kay, 1969)

Jele Nya Guinea	Tiv Nigeria	Hannuoo Filippinerna	Ibo Nigeria	Tzeltal Mexiko	Slätt-Tamil Indien	Nez Perce Nordamerika	Svenska Europa
	mörk	mörk			mörk	brun	brun
mörk	mörk	mörk	mörk	mörk	blå	blå	grå
	röd	röd	röd	röd	röd	röd	blå
		grön	grön	grön	grön	grön	lila
			gul	gul	gul	gul	skär

ljus ljus ljus ljus ljus ljus ljus ljus grön
 röd
 orange
 gult
 ljus

För en diskussion av effekterna av skillnader i ordförråd som dessa, se t ex Berlin & Kay (1969) och Allwood (1983). Klart är emellertid att förståelseproblem kan uppstå i kommunikation mellan representanter för olika kulturer p g a att man har olika förväntningar på vilka distinktioner och nyanser man bör kunna uttrycka med hjälp av sitt ordförråd.

Ett annat område som är viktigt för att komma åt skillnader som kan bli betydelsefulla i tvärkulturell kommunikation utgörs av olika typer av standardiserade fraser och metaforer.

Bland sådana uttryck finns t ex vad som brukar kallas ordspråk d v s standardiserade fraser som i direkt eller metaforisk form uttrycker vad som i kulturen, åtminstone av vissa människor, betraktas som levnadsvisdom. På svenska har vi t ex följande fraser som alla kan börja med **man skall: vara karl för sin hatt, göra rätt för sig, inte göra bort sig, inte ligga** andra till last, sköta **sig själv och skita i andra, inte tro att man är något**.

Fraser av denna typ, ibland som här i imperativ form, återspeglar värderingar som delas av många och ger därför en god inblick i de värderingar och attityder som är vanliga i en viss kultur. Fraserna fungerar därvid både som vägledande och legitimerande instrument. Man bör bete sig på ett sätt som är förenligt med ordspråket men man kan också använda ett ordspråk för att berättiga sina handlingar eller åsikter.

2.2.4 Grammatik

En fjärde dimension som skiljer olika språk från varandra är språkens grammatiska uppbyggnad. Vilka böjnings och avledningskategorier finns i språket. På svenska kan man genom böjningsformer på ett substantiv markera antal och bestämdhet t ex **flick-or-na** men inte på kinesiska, där detta antingen får framgå underförstått eller genom användande av självständiga ord som uttrycker antal och/ eller bestämdhet.

Språk uppvisar också stora skillnader i grundläggande ordföljdsmonster. Ett mycket välkänt sätt att klassificera språk lanserat av den Kaliforniske lingvisten Joseph Greenberg (se Greenberg, 1966) utgår ifrån den grundläggande ordningsföljden i påståendesatser mellan subjekt, S, verb, V och objekt, O.

SVO	SOV	VSO	VOS	OVS	OSV
svenska	japanska	arabiska	malagesiska	hixkaryana (språk i Karibien)	inga säkra fall

Genom att klassificera världens språk på detta sätt finner man också en intressant likhet mellan dem, nämligen att 99 % tillhör de tre första kategorierna, SVO, SOV eller VSO. Subjektet står i alla tre typerna före objektet. Varför detta mönster är det vanligaste har dock ännu ej fått någon helt tillfredsställande förklaring. Se vidare Comrie. (1981).

2.3 Sändare och mottagare

De fyra aspekter av språkligt beteende på individnivå som omnämnts kan betraktas ur två huvudperspektiv: sändarens perspektiv och mottagarens perspektiv.

Sändaren eller talaren måste producera ett budskap som mottagaren eller lyssnaren kan uppfatta och förstå.

För att kunna framföra sitt budskap måste sändaren samtidigt planera, hålla kontroll över och producera sitt meddelande i alla de fyra dimensioner vi diskuterat ovan. Han kan därvid inte kontrollera allt med lika hög grad av medvetenhet utan måste kontinuerligt förlita sig på i förväg "inprogrammerade, automatiska subrutiner". Mycket tyder på att vi bland dessa automatiska rutiner finner rutiner för uttal, kroppsrörelser och grammatik, medan däremot vårt ordval sannolikt har en mindre grad av automatisering.

Automatiseringen av vissa språkliga beteenden är troligen i sin tur en av orsakerna till att det för vuxna människor är så svårt att förändra många grammatiska mönster, uttalsmönster (särskilt prosodi) och kroppsrörelsemönster när de skall lära sig ett nytt språk.

Mottagaren har på samma sätt som sändaren en uppgift som innebär kontroll och integrering av flera olika dimensioner samtidigt. Troligen använder sig mottagaren också av automatiska rutiner, vilka han inte kan kontrollera med någon högre grad av medvetenhet. Det vore dock ett misstag att tro, att mottagaren bara är passiv - en sorts lertavla på vilket det inkommande budskapet gör sitt intryck oberoende av mottagarens reaktioner. I själva verket är mottagarens inre aktivitet (kanske även den del som kan kontrolleras) minst lika stor som talarens. Bland mottagarens aktiviteter och reaktioner måste man åtminstone räkna följande:

- A. Påverkan
- R. Uppfattning
- C. Förståelse
- D. Andra reaktioner

2.3.1 Påverkan

Den första typen av reaktion är påverkan eller upptagande av information utan högre grad av medvetenhet och kontroll. I en följd av experiment visade t ex Marcel (Marcel, 1979) att vi kan påverkas av en text utan att medvetet uppfatta den. Andra studier visar att vi kan påverkas av pupillstorlek utan att vara medvetna om att det är detta vi påverkas av (Argyle, 1975).

2.3.2 Uppfattning

Den andra typen av reaktion är uppfattande av information, d v s att information också registreras medvetet av mottagaren genom de fem sinnen. Denna reaktionstyp krävs t ex för sådana specialiserade aktiviteter som läsning.

2.3.3 Förståelse

En del av den information som uppfattas, förstås också. Om förståelse kan sägas äga rum beror på om mottagaren förmår sätta in den information han uppfattar i ett meningsfullt sammanhang, d v s ett sammanhang som bygger t ex på logiska relationer eller uppfattningar om orsak och verkan. Skillnaden mellan uppfattning och förståelse kan illustreras genom att vi tänker oss en matematiskt obevandrad person på en föreläsning i topologi. Förmodligen uppfattar han i någon mening vad som sägs men sannolikt utan att förstå. För att kunna sätta in uppfattad information i ett meningsfullt sammanhang måste man redan ha lagrat en mängd information. Man måste redan förstå. Detta förhållande formuleras ofta som att **förståelse kräver förförståelse**. Förstår man redan mycket behöver inte så mycket sägas för att man skall förstå mer.

Detta förhållande utnyttjas kontinuerligt i vardagliga samtal där vi normalt lyckas överföra mera information än vi bokstavligen talat uttrycker. Genom att bygga på den information vi antar vi delar med andra människor kan vi ta mycket för givet och nöja oss med antydningar. Det är troligen inte någon överdrift att påstå att hälften av den information vi överför i vanliga samtal är underförstådd och bygger på att mottagaren genom sin tolknings- och förståelseaktivitet lyckas rekonstruera det budskap som sändaren avser.

Konsekvenserna av dessa överväganden som gäller språklig kommunikation i allmänhet, blir relativt viktiga om vi vill förstå de svårigheter som finns i tvärkulturell kommunikation. I en situation med tvärkulturell kommunikation utgår vi från att de personer som skall kommunicera saknar gemensam kulturell bakgrund dvs de saknar gemensamma uppfattningar, värderingar och normer. De har ingen delad förförståelse att bygga på.

Den strategi som från rationell synpunkt nu erbjuds är att med språkets hjälp försöka klargöra det som normalt tas för givet, att försöka klargöra så många förutsättningar för det som sägs som möjligt. Detta är den utväg som används i vissa rättstraditioner (se t ex Gunnarsson, 1982) när man vill försäkra sig om lagen tillämpas på samma sätt överallt utan utrymme för den enskilde läsarens tolkning. Förfarandet kräver mycken eftertanke och är troligen bara möjligt i skriftspråk där man kan ändra och lägga till i efterhand.

I en tvärkulturell kommunikationssituation är normalt den utväg lagtexterna pekar på stängd. Man är för det mesta hänvisad till talspråk och dessutom till ett talspråk som åtminstone av endera parten behärskas bristfälligt.

Utgångsläget för ömsesidig förståelse skall uppnås i en tvärkulturell kommunikationssituation är alltså dåligt och kan endast förbättras genom att noga ge akt på vilken sorts förförståelse som krävs i olika sammanhang, men genom att, för det första, skaffa sig en känslighet för på vilka punkter missförstånd mellan människor med skild kulturbakgrund kan uppkomma och, för det andra, tränga in och lära sig om andras kultur.

2.3.4. Andra reaktioner

Jämsides med saklig **förståelse** förekommer integrerade med förståelseprocessen emotionella och attitydmässiga reaktioner. Saklig förståelse kombineras fortlöpande med attityd- och känslomässiga reaktioner. Vi blir intresserade, utåtriktade, upprörda, sorgsna, arga, glada, irriterade över vad vi hör och riktar dessa reaktioner dels mot innehållet i vad vi får höra och dels mot den person som talar. Reaktioner av denna typ finns hos alla människor i alla kommunikationssituationer och kan bara genom träning och analytisk abstraktion skiljas från den mera sakliga förståelsen. De flesta människor har ju t ex mycket svårt att skilja på sak och person. Om jag inte respekterar X så kan inte det X säger vara riktigt, eller tvärtom, om jag respekterar X så måste det som X säger vara riktigt. Saklig förståelse och emotionella reaktioner fungerar hela tiden i växelspel med varandra.

De emotionella och attitydmässiga reaktionerna har ofta relativt låg grad av medvetenhet och är svåra att kontrollera. Detta förhindrar emellertid inte att de ofta uppvisar ett systematiskt mönster. De är resultaten av de normer och värderingar en viss individ på grundval av sin biologiska natur och uppfostran i en viss miljö tillägnat sig. Det blir på detta sätt möjligt för vissa attityder och känslomässiga reaktioner att bli dominerande i en viss kultur och vi kan göra uttalanden av följande typ "De flesta svenskar tycker inte om att i nyktert tillstånd tala högljutt och skrikigt i offentliga situationer".

Våra emotionella och attitydmässiga reaktioner blir därför ytterligare en faktor att beakta vid en tvärkulturell kommunikationssituation. Situationen är ju så uppplagd för missförstånd sammankopplade med förhastade emotionella reaktioner på relativt låg medvetenhetsnivå. Dessa reaktioner kopplas sedan, i sin tur, ofta till ytterligare reaktioner som berör vilja och dispositioner till beteende. I den mån reaktionerna är positiva kan den sammansatta naturen hos mottagarens reaktioner leda till att vi snabbare får en god kontakt mellan kontrahenterna. I den mån de är negativa kan vi emellertid på basis av små missförstånd få reaktioner av typ fördomar, misstänksamhet, ovilja och diskriminering.

2.4 Kommunikationsbeteende på interaktiv nivå

I det föregående har vi diskuterat de kommunikationsbeteenden som kan produceras och tolkas av individuella talare och lyssnare. Vi skall nu se närmare på ett antal drag i kommunikationsbeteendet som kräver att man tar samspelet mellan sändare och mottagare i beaktande. Även om de aspekter vi skall diskutera sannolikt utgör de viktigaste dragen på interaktiv nivå utgör de inte någon uttömmande lista över intressanta aspekter på interaktionen i tvärkulturell

kommunikation. De aspekter jag här tar upp är: 1) interaktionssekvenser, 2) turtagande, 3) återkoppling och 4) spatiala konfigurationer.

2.4.1 Interaktionssekvenser

Begreppet interaktionssekvens, härrör från det faktum att olika typer av kommunikation kan sägas gå igenom ett antal distinkta stadier. Man börjar, fortsätter och avslutar t ex kommunikationen på ett visst sätt. Till initialsekvenserna hör hälsningar, presentation och rutiner för att öppna kanalen mellan sändare och mottagare dvs t ex bruket av ordet **hallå** initialt i telefonsamtal.

Olika kultur och språkområden skiljer sig t ex starkt med avseende på hur mycket kroppskontakt man tillåter vid hälsnings- och presentationsrutiner i olika situationer. Vid en relativt neutral kontakt kan man helt avstå, som i det klassiska Kina, eller nöja sig med handkontakt, som för det mesta i det nutida Sverige, eller använda sig av handkontakt i förening med omfamning och ett varierande antal kyssar, som i det nutida Frankrike. Samma sorts skillnader och preferenser kan också observeras vid avslutningssekvenser av typ avsked. För en mera noggrann genomgång av skillnader av denna typ se Allwood (1982). Det är kanske här på sin plats att återigen varna för enkla generaliseringar. I varje kultur finns ett stort antal sätt att t ex hälsa eller ta avsked som beror av situation och verksamhet. Styrande faktorer för hur man gör är sådant som syfte och den man talar med. Jag hälsar annorlunda på mina barn än på mina arbetskamrater och jag tar avsked på ett sätt om jag skall på en lång resa och på ett annat om vi skall ses igen om några timmar. Styrande faktorer av dessa typer reglerar troligen variationen i kommunikationsmönster i alla kulturer men gör det på olika sätt i varje kultur.

Vilka interaktionssekvenser som förekommer är i själva verket, i det stora hela, beroende av den verksamhet kommunikationen betjänar. Verksamhetens olika syften bestämmer en organisation av språkligt och annat beteende som i många fall kommer till uttryck genom att vi finner en för verksamheten typisk sekvens av aktiviteter. I ett rådgivningssamtal t ex hos en arbetsförmedlare, socialkurator eller psykolog ingår troligen i svensk kultur en eller flera av följande aktiviteter.

1. Hälsning
2. Presentation
3. Identifiering av problem, önskemål
4. Framtagande av relevant bakgrund
(Denna punkt kan troligen få ett mycket stort antal underavdelningar beroende på hur stora delar av individens liv som är relevanta.)
5. Förslag
6. Diskussion
7. Slutsatser, överenskommelser
8. Sammanfattning, uppsummering
9. Avsked

Hur många av aktiviteterna som finns med och i vilken ordning de kommer kan variera beroende på specifika karakteristika hos rådgivare och rådsökande och relationen dem emellan. Det är emellertid troligt att det för en viss typ av rådgivningsverksamhet inom en viss kultur utvecklar sig ett relativt frekvent mönster. Inte minst i sådana fall vilka liksom detta kan regleras genom att fastställa regler för praxis.

Mönstren behöver ingalunda vara de samma från en kultur till en annan. Det är i själva verket högst troligt att verksamheter som "bekanta sig", "umgås informellt", "undervisa", "sammanträda", "rådgivning" etc uppvisar olikheter från kultur till kultur.

Eftersom det ofta just är inom ramen för sådana verksamheter tvärkulturell kommunikation brukar äga rum blir därför t ex olikheter i förväntningar om vilka sekvenser som bör finnas och på vilka sätt de bör genomföras en av de faktorer som kan ställa till besvär vid tvärkulturell kommunikation.

2.4.2 Turtagande

Sedan mitten på 1900-talet har begreppet turtagande i ökande utsträckning använts för att karakterisera en grundläggande uppsättning principer för samtalsinteraktion. Se Sacks, Schegloff & Jefferson (1974). Principerna gäller hur rätten till ordet fördelas. Vem talar med vem, hur länge, om vad, när och på vilket sätt.

En av de frågor som uppkommer som en följd av ovanstående frågor är frågan om hur många talare som får tala samtidigt i olika situationer. I nordvästra Europa tycks i de flesta sammanhang regeln "en talare talar i taget" gälla. Man undviker för det mesta, även i informella sammanhang och debatter, att avbryta andra talare. Detta mönster är starkast i de nordiska länderna och något svagare i Tyskland och England. Jämför t ex en svensk, en tysk och en engelsk politisk debatt. I medelhavsländerna finns mönstret också men är inte så generellt. Toleransen för avbrott och samtidigt tal är mycket större i livliga diskussioner och debatter. Avbrott är ett normalt uttryck för engagemang och delaktighet.

En annan fråga som berör turtagande gäller hastighet och tolerans för tystnad. Hur fort skall talarbyte ske och kan man tillåta sig att då och då inte säga någonting. Det tycks finnas stora skillnader såväl mellan som inom olika kulturer i dessa avseenden. Ett relativt generellt mönster tycks vara att stadskulturer har högre talhastighet och mindre tystnad än landsbygds-kulturer. Men det tycks också finnas nationellt etniska skillnader. Se Saville-Troike 1982. Störst uppskattning av tystnad i vissa typer av interaktion har rapporterats för Nordamerikas apacheindianer, se Basso 1979. Men även från norra Sverige och Finland förekommer många rapporter om uppskattning av tystnad, se Lehtonen och Saijavaara (1982), Hakulinen och Karlsson (1977). Talhastighet tycks vara korrelerad med tystnad så att lägre talhastighet är kopplad till större förekomst av tystnad.

Ett tredje område där skillnaderna mellan kulturer tycks finnas gäller de rättigheter och plikter beträffande turtagande, en person har i olika situationer. Mycket generellt kan man säga att

rättigheter och plikter beträffande turtagande i hög grad avgörs av en persons sociala roll. Personer som innehar roller som ger social prominens t ex genom att de anses vara förenade med kunskap eller makt, t ex chefer, präster, professorer etc, tycks i de flesta kulturer ha större frihet beträffande turtagande än andra människor. De kan prata om vad de vill, hur länge de vill och på vilket sätt de vill. De kan tom tillåta sig att avbryta andra talare även i kulturer där regeln “en talare talar i taget” gäller relativt starkt. Se även Allwood (1980). Men det finns också skillnader mellan de rättigheter och plikter som är knutna till en viss roll; skillnader som hänger samman med den typ av traditionsbundenhet och auktoritet som finns i en viss kultur. En lärare har t ex lite olika roll i Sverige och Turkiet.

Vissa roller är mycket starkt kopplade till rättigheter och plikter i turtagande. En sådan roll är ordföranderollen på ett sammanträde. En ordförandes uppgift är att hålla ordning på turtagande. Vad skall man prata om? Vem får prata? På vilket sätt får man prata?

Även om sammanträdet som verksamhet finns i de flesta europeiska kulturer kan en ordförandes rättigheter variera. I England och Amerika har t ex en ordförande något större rättigheter än i Sverige. Han kan t ex välja att negligera personer han inte tror kommer att tillföra diskussionen något positivt. Ett sådant beteende skulle knappast tolereras i Sverige, där traditionen bjuder att var och en som vill yttra sig har rätt att göra det om ej ärendet är avslutat eller streck satts för diskussionen.

2.4.3 Återkoppling

Den tredje interaktiva aspekten jag vill beröra är återkoppling. Med återkoppling menas här de processer genom vilka talaren får information från lyssnaren om på vilket sätt lyssnaren uppfattat, förstått och reagerat på vad talaren sagt. En huvuduppdelning av återkopplingsbeteenden är: 1) återkopplingsframkallning, d v s sätt att framkalla återkoppling och 2) återkopplingsgivande, d v s sätt att ge återkoppling.

I alla språk tycks finnas såväl verbala som ickeverbala (kroppsrörelser) sätt att både framkalla och ge återkoppling. På svenska finns t ex följande återkopplingsframkallare: **inte sant, eller hur, eller, va**. På många språk används liknande uttryck. Ofta innehåller de ord för disjunktion, negation, sanning eller korrekthet. T ex **n'est ce pas** (“är det inte så”, franska), **ne pravda li** (“inte sant”, ryska), **nicht wahr** (“inte sant”, tyska), **no es cierto** (“inte är säkert”, spanska). På engelska har återkopplingsframkallande grammatikaliserats genom de s k **tag-frågorna: you smoke, don't you** (du röker, gör du inte), **you don't smoke, do you** (du röker inte, gör du). Ickeverbalt förekommer på svenska återkopplingsframkallande genom att t ex skjuta fram huvudet och höja ögonbrynen.

När det gäller återkopplingsgivare finns på svenska flera hundra uttryck. En del av dessa är ur ett tvärkulturellt perspektiv ovanliga. Detta gäller t ex den svenska sedvänjan att utnyttja även inandningsluft för att säga **ja** eller **nej**, vilket av personer med annan kulturbakgrund ofta tolkas som t ex lungbesvär eller återhållen känsla. Det gäller också följande serie återkopp-

lingsgivare: **Ja - jaha, jo - joho, nä - nähä, m - mhm, a(h) -aha**, d v s första ordets vokal eller vokalersättare upprepas föregånget av ett <h>.

Även om de flesta kultur- och språkgemenskaper verkar ha medel för att framkalla och ge återkoppling, finns viktiga skillnader mellan dem. En sådan gäller om återkopplingen sker övervägande verbalt och auditivt eller om den sker med kroppsrörelser och mottas visuellt. Återkopplingsmönstret är här t ex beroende av kulturens mönster för blickkontakt. I japansk kultur t ex där direkt blickkontakt kan tolkas som brist på respekt eller aggression finner vi därför mycket auditiv återkoppling, medan det, enligt studier vi gjort, mellan latin-amerikanska spansktalande tycks förekomma mindre auditiv återkoppling och mer ickeverbal visuell återkoppling. Se även Hirsch i denna volym.

2.4.4 Spatiala konfigurationer

Ett annat område där klara kulturberoende etniska skillnader tycks finnas gäller närhet och beröring mellan personer i ett samtal. I kulturer med nordvästeuropeiskt ursprung gäller i stort att vuxna män avstår från att beröra varandra under samtal och dessutom håller ett längre avstånd till varandra än vad t ex vuxna män från medelhavskulturerna skulle göra. De senare uppvisar också en större frekvens av beröring under neutrala samtal. Se Hall (1959) och Argyle (1975).

Troligen gäller liknande men mindre skillnader mellan Nordvästeuropa och medelhavsländerna också för samtal mellan vuxna kvinnor trots att dessa i Nordvästeuropa i jämförelse med män uppvisar mindre avstånd och mer beröring. För samtal mellan man och kvinna är mönstret mera oklart men åtminstone i offentliga sammanhang kan avståndet här vara större i medelhavskulturerna än i Nordvästeuropa.

Självklart beror avstånd och beröring också av andra faktorer än kön hos talarna. Utrymme är t ex grundläggande. På en överfull buss står även svenska män nära varandra. En annan faktor gäller typ av situation. I ankomst eller avskedssituationer finner vi mer kroppskontakt och närhet än i andra situationer i de flesta kulturer. Samma sak gäller i de flesta kulturer i situationer som karakteriseras av kärlek eller aggression. Skillnaderna kan emellertid här vara betydande. I klassisk kinesisk kultur fick inte man och hustru visa kroppskontakt offentligt och fortfarande ser man på offentligt pussande mellan unga förälskade med skepsis.

2.5 Styrfaktorer

I det föregående har flera gånger poängterats att generaliseringar om skillnader i kommunikationsmönster inte alltid på något enkelt sätt kan knytas till skillnader mellan etniska grupper. En fransman hälsar inte på samma sätt i alla situationer.

Emellertid är variationen inom en etnisk eller nationell grupp inte helt slumpartad. Det tycks finnas vissa faktorer som är avgörande för hur variationen kan te sig.

Två övergripande faktorer tycks vara de **individer** som deltar i kommunikationen och den **verksamhet** kommunikationen är en del av.

2.5.1 Individer

När det gäller individerna spelar deras biologiska status, t ex kön, ålder och eventuella handikapp en viktig roll. Men en kanske ännu viktigare faktor är vad vi kan kalla deras intensitetsfokus. Vilka socialt fokuserbara egenskaper har de gjort till huvudkomponenter i sin identitet. Är det sitt yrke, sina intressen, sin familjroll, sin ideologi, sin könsroll, åldersroll, sin regionella hemvist, eller ytterligare något annat de valt som vägledande för sitt sätt att vara? Vad de valt att identifiera sig med kommer i stor utsträckning att bestämma deras attityder, normer och värden och därmed också färga av sig på deras beteende i olika verksamheter. En tredje faktor som ofta är relaterad till val av identitetsfokus är information om omvärlden. Man handlar och talar på olika sätt beroende på hur mycket information man lyckats komma i besittning av.

2.5.2 Verksamhet

För att få en mer fullständig bild av den inometniska variationen behövs utöver biologisk status och önskad eller tillskriven identitet information om den verksamhet en viss individ är i färd med. För att kunna göra en förutsägelse som inte är alltför dålig om hur någon hälsar räcker det inte att veta att han t ex är en 25-årig manlig socialistisk bilindustriarbetare och familjefar från Paris. Det går lättare om man dessutom vet i vilken situation, eller om man så vill i vilket verksamhetssammanhang, han skall hälsa. Är det chefen han skall hälsa på eller en gammal barndomsvän?

Följande faktorer har visat sig kunna förutsäga många av de kommunikationsdrag som förekommer i olika verksamheter: 1) syfte, 2) roller, 3) artefaktur och 4) fysiska omständigheter.

2.5.3 Syfte

Med syftet för en verksamhet menas det ändamål för vilket verksamheten är till. I vardagspråket finns många ord för verksamheter, vilka, om man reflekterar över deras betydelse, visar på verksamhetens syfte och ofta även därmed på den typ av interaktion och kommunikation som brukar karakterisera verksamheten. Sådana ord är t ex **förhandling**, **sammanträde**, **gräl**, **flirt**, **föreläsning**, **intervju** och **rådgivning**. Andra ord för verksamheter som t ex **jakt**, **fiske** eller **affärsinköp** har mindre klara konsekvenser för kommunikation. Men även i dessa fall går det att få en uppfattning om vissa av de drag som krävs av kommunikationen.

Ett syfte kan vara mer eller mindre specifikt. Jämför t ex att säga att syftet är "förhandling" med att säga att syftet är en "diplomatisk förhandling mellan ryssar och amerikaner om nedrustning". Ju specifikare syftet är ju mer kommer det att bestämma en viss verksamhet.

En svårighet i tvärkulturell kommunikation är att man inte lägger precis samma innebörd i de verksamhetsord som normalt anses vara varandras översättning. Har t ex de engelska orden

debate och **job interview** samma innebörd som de svenska orden **debatt** och **anställningsintervju**? Trots att ordens innebörd är snarlik visar det sig att det finns olikheter beträffande t ex förväntningar om argumentationsstil i en debatt och typ av frågor i en anställningsintervju. I vissa situationer kan även sådana relativt små skillnader leda till svårigheter i samarbete mellan svenskar och t ex engelsmän.

2.5.4 Roller

Nära kopplade till en verksamhets syfte är de olika roller som standardmässigt brukar knytas till verksamhetens deltagare. Jämför t ex föreläsare och åhörare, på en föreläsning, expedit och kund vid ett affärsinköp, ordförande, föredragande och mötesdeltagare på ett sammanträde. Till varje roll hör vissa rättigheter och plikter som normalt har ett starkt inflytande på vad en person med en viss roll kommer att säga och göra under verksamheten. Ofta svarar rättigheterna och plikterna mot varandra så att vad som är den ena partens rättigheter bestämmer vad som är den andra partens plikter. En svensk butikskunds rätt att få upplysningar om varornas pris och kvalitet svarar på så sätt mot en svensk butiksexpeditors plikt att ge dessa upplysningar.

Vi har ovan redan sett att de rättigheter och plikter som är knutna till en viss roll inte behöver vara de samma i olika etniska grupper. En ordförande har t ex ofta större rättigheter på ett sammanträde i England och USA än i Sverige.

2.5.5 Artefakter

En tredje faktor som kan bestämma en del av vad som sägs och görs i en viss verksamhet är de konstgjorda föremål eller artefakter man använder i verksamheten.

När det gäller kommunikation intar här de artefakter som brukar kallas kommunikationshjälpmedel (t ex penna, megafon, telefon, telegraf, radio etc) en särskilt viktig plats. I olika språk- och kulturområden utformas särskilda konventioner för hur hjälpmedlen skall användas. Konventionerna gäller t ex hur man talar i telefon, hur man skriver olika sorters brev eller hur man talar på radio.

2.5.6 Fysiska omständigheter

Den sista faktorn jag vill ta upp här, är verksamhetens och kommunikationens fysiska omständigheter, d v s hur sådana fenomen som bullernivå, ljusnivå, utrymme, temperatur, möblering, avstånd mellan sändare och mottagare, antal sändare och mottagare påverkar vad som görs och sägs.

På olika sätt anpassas alltid inom olika kulturområden verksamhet och kommunikation till fysiska faktorer av denna typ. Ovan har vi ju t ex diskuterat hur även svenska män, som normalt tycker om att ha gott om avstånd mellan sig, i en tätpackad buss accepterar att stå tätt intill varandra.

3. Förståelse., värderingar och attityder

Som vi sett ovan bör man både vid deltagande i, och i studier av tvärkulturell kommunikation ta hänsyn till de skillnader i uppfattningar, värderingar och attityder som människor med olika kulturell bakgrund kan ha. Dessa faktorer kommer väsentligen att avgöra både hur man själv kommunicerar och hur man tolkar och reagerar på de budskap man tar emot.

3.1 Typer av förförståelse

Vad är det då för typer av uppfattningar, värderingar och attityder som kan utgöra relevanta skillnader i förförståelse? Tyvärr är nog det generella svaret på denna fråga att vad som helst som utgör en skillnad mellan två människors uppfattningar i något sammanhang kan bli relevant för deras tolkning och förståelse. På allmänna grunder kan man dock nämna följande områden:

1. **Realia:** geografi, historia, religion, politiska och ekonomiska system, industri- och näringsgrenar, mat, kläder och boendevanor.
2. **Estetisk kultur:** Musik, konst och skönlitteratur.
3. **Fackkunskaper:** Verksamheter med speciella ämnesområden, roller och redskap.
4. **Attityder och värden:** En särskilt viktig del av en persons förförståelse utgörs av hans attityder och värden. Genom dessa förenas hans sakliga uppfattningar med hans känslor, vilja och handling. Till viss del kan attityder och värden vara olika bland en grupp människor, till viss del ges de av deras gemensamma kulturmiljö.

3.2 Attityder och värden

Ett sätt att komma åt attityder och värden är att sätta upp en lista med fenomen som intar en viktig roll i de flesta människors liv och sedan undersöka om det finns några mönster i en viss grupp människors attityder till dessa fenomen. En sådan lista skulle t ex kunna se ut så här: Familj, barnuppfostran, andra könet, vänner umgänge, arbete-pengar, auktoriteter (t ex staten, lärare), åldrande, livsmål-karriär, döden, tid och rum, metafysik.

För att undersöka vilka attityder människorna i en viss kultur har till dessa företeelser kan man åtminstone tänka sig två tillvägagångssätt, vilka kompletterar varandra. Det ena är att på något sätt empiriskt försöka kartlägga, genom intervjuer eller enkäter vilka attityder människor har. Det andra tillvägagångssättet är mera indirekt men ger större möjligheter till en djupare förståelse av de attityder som förekommer i en viss kultur.

Vad detta senare tillvägagångssätt går ut på är en historisk analys av de olika inflytanden som kan ha format människornas attityder i en viss kultur. En sådan analys bör då ta hänsyn till åtminstone följande typer av inflytanden: 1) natur och klimat, 2) resurstillgångar, 3) teknologi, 4) befolkningstäthet, 5) verksamhetstyper, 6) sätt att bete sig, 7) ideologiska inflytanden.

Dessa faktorer och kanske fler formar i ett intrikat samspel de värderingar och normer som är typiska för en viss kultur och genom att studera, inte bara normerna och värderingarna själva, utan även deras bakgrund, har man större chanser att förstå varför vissa mönster är vanligare än andra, varför förändringar i mönstren i vissa fall har skett och på vilka punkter förändringar eventuellt kommer att ske.

Bland de ideologiska inflytandena har oftast religion varit viktigast för att skapa normer och värden. Se Sandler i denna volym. I de flesta kulturer har religionen traditionellt erbjudit en förklarande och legitimerande ram för mänskligt beteende. Religiösa teser har använts för att motivera och vidmakthålla t ex just sådana saker som förhållningssätt till uppfostran, familj, arbete, andra könet eller auktoriteter. Dessa förhållningssätt har sedan kunnat leva vidare i kulturen och delas av människor som inte själva ansluter sig till de religiösa teser som ursprungligen motiverat förhållningssätten.

En utveckling av de ideologiska inflytandena på svensk kultur borde omfatta åtminstone följande inflytanden: Asatron, som möjligen lever kvar i firandet av jul och midsommar; katolicismen, som införde kristna värderingar, t ex läran om allas lika värde inför Gud och läran om individuell frälsning; lutheranismen, som gav kristendomen en delvis annan innebörd än den som funnits under katolicismen. Under 1800-talet, uppträdde kalvinismen ofta i förening med liberal politisk ideologi. Dessutom uppträdde olika former av socialism som ibland sades vara ateistiska men ibland förenades med olika former av religion särskilt lutheranismen. Det senaste ideologiska inflytandet i Sverige är kanske den sk "gröna vågen" dvs en stark betoning av vissa idéer och förhållningssätt beträffande människans samspel med naturen. Utöver de uppräknade finns ett antal doktriner av något mindre spridning än de som nämnts här.

Det viktigaste inflytandet bland de nämnda ges troligen av lutheranismen. I mer än 450 år har Luthers doktriner predikats i kyrkor, husförhör, morgonsamlingar och på många andra ställen. Luthers doktriner har på många olika sätt påverkat de attityder till t ex arbete, plikt, auktoriteter, barnuppfostran, andra könet, skillnaden mellan privat och offentligt, människovärde och livsmål som är vanliga i svensk kultur.

4. Problem och konsekvenser relaterade till tvärkulturell kommunikation

Låt oss nu se närmare på de olika typer av problem som kan uppkomma i anslutning till tvärkulturell kommunikation. Liksom i all kommunikation rör det grundläggande problemet förståelse.

Låt oss vidare anta att två personer med skild kulturell bakgrund börjar kommunicera därför att åtminstone den ena av dem har ett behov av att kommunicera. Eftersom de har olika kulturell bakgrund har de troligen en mindre grad av gemensam förförståelse än två personer med samma kulturella bakgrund. Om bristen i gemensam förförståelse är relevant för kommunikationen kan den även få bli följande konsekvenser:

4.1 Brist på förståelse

Brist på förståelse innebär att man inte lyckas ge delar eller helheten av vad den andre säger eller gör någon tolkning. Förståelsebristen kan vara medveten eller omedveten d v s man märker eller man märker inte att man inte förstått. Bristen kan om den blir medveten leda till att man försöker åtgärda den genom att t ex säga att man inte förstår eller genom att man ber om en förklaring. Förståelsebristen kan också få passera, trots att man är medveten om den, t ex för att man p g a tidsbrist eller underlägsenhet i status inte anser sig kunna be om hjälp eller erkänna att man inte förstår.

4.2 Missförstånd

Den antagna skillnaden i relevant förförståelse kan också leda till missförstånd d v s att man faktiskt tolkar men att tolkningen är inadekvat eller felaktig. Riskerna för att bristande förståelse leder till missförstånd är beroende av sådana saker som:

- (i) om man har starka förväntningar om innehållet
- (ii) om man har en låg medvetenhet om sin egen brist på förståelse av den andres kulturella bakgrund
- (iii) om man är starkt motiverad, kanske tvingad, att försöka förstå
- (iv) ens behärskande av det språk som används för kommunikationen
- (v) om något inträffar som ger en stark evidens mot den tolkning man håller på att producera

Betrakta följande exempel På missförstånd från Allwood & Abelar 1984) gällande en intervju om bostadsförhållanden:

Intervjuaren: du har två bord **intill** sängen

Den intervjuade: jag har sängen jag kan inte sova på golvet.

Den intervjuade, som vid tillfället ifråga höll på att lära sig svenska rapporterade senare att hon tolkat **intill** som **inte**. Exemplet visar på en kombination av några av de faktorer som nämnts ovan. Den intervjuade hade en otillräcklig behärskning av svenska vilket ledde till att

hon inte märkte ljudolikheten mellan **inte** och **intill**. Hon hade också en misstanke om att intervjuaren trodde att hon hade en primitiv bostadsstandard. Dessa två faktorer i kombination med en önskan att förstå, och därmed visa en behärskning av svenska, leder till att hon snarare än att stanna vid brist på förståelse gör en felaktig tolkning.

Exemplet är typiskt för hur missförstånd uppstår generellt. De är nästan alltid produkten av en kombination av alla eller flera av ovanstående faktorer.

4.3 Känsломässiga reaktioner och handlingar

Integrerade med förståelseprocessen förekommer som vi ovan sett olika emotionella och attitydmässiga faktorer. Dessa faktorer finns också med vid brist på förståelse och missförstånd. Trots att brist på förståelse kanske ibland kan upplevas som en utmaning och sporra till ansträngningar för att öka den ömsesidiga förståelsen, är det troligt att förståelsebrist mera generellt och särskilt om den leder till missförstånd är kopplad till mera negativa känslomässiga reaktioner. Eftersom känslomässiga reaktioner för det mesta är kopplade till vilja och dispositioner för beteende, kan konsekvensen bli att såväl verbala som andra handlingar utförs som bygger på missförstånd och förhastade negativa reaktioner.

Vilken sorts ytterligare konsekvenser sådana handlingar får beror i sin tur bl a av hur stort missförståndet är, hur stort behovet av kommunikation är för vardera parten, förekomst av intressekonflikter mellan parterna och inte minst maktförhållandena mellan parterna.

Är missförståndet stort, behovet av kommunikation litet, intressekonflikterna stora och maktskillnaderna små är sannolikheten hög för att missförståndet kommer att leda till någon sorts konflikt.

En sådan konflikt kan i sin tur sedan få flera olika följder, dels på ett individuellt plan för de individer som kommunicerar dels på gruppnivå om, som ibland inträffar, en individs reaktionsmönster blir det generella för en större grupp människor.

4.4 Individnivå

4.4.1 Avbrott och sammanbrott

En reaktion på brist på förståelse och missförstånd är att kommunikationen avbryts eller bryter samman och att därefter en eller båda de kommunicerande individerna vägrar att kommunicera. En annan om än ovanligare följd av ett sammanbrott är att individerna sporras till att försöka förbättra sina möjligheter att kommunicera med varandra. Bland de faktorer som avgör om reaktionen blir vägran eller motivation för förnyade ansträngningar finns t ex maktrelationen mellan parterna. Om A har lika stor makt som B, är det lättare för A att vägra kommunicera med B, än om A är beroende av B. På samma sätt gäller att om A:s behov av att kommunicera med B inte är så stort, är det också lättare för A att vägra kommunicera, än om A verkligen behöver kommunicera med B. Vidare är också A:s och B:s förmåga att kommu-

nicera på det språk de valt relevant. Om avståndet, mellan A:s förmåga och vad som krävs av A, för att kommunikationen med B skall bli möjlig är för stort, ökar också sannolikheten för att A inte kommer att återuppta kommunikationen.

4.4.2 Kommunikation på endera partens villkor

En annan typ av utveckling som oftast också är förenad med en maktskillnad mellan parterna är att den ena parten ger upp och börjar kommunicera helt på den andra. partens villkor. Detta är ett mönster som är typiskt för t ex personer från etniska grupper som är bosatta i länder där de inte är i majoritet och inte tillhör den härskande klassen.

4.4.3 Kommunikation via 3:e part

Om behovet av kommunikation är stort mellan två parter och de inte kan varandras språk eller av maktskäl inte vill komma i underlägsenhetsposition kan de välja att kommunicera via 3:e part. En av möjligheterna är därvid att anlita en tolk. Är parterna mycket misstrogna mot varandra, som vid internationella politiska förhandlingar, kan två tolkar anlitas - en för vardera sidan. Tolkens uppgift är generellt sett svår eftersom han hela tiden måste kompromissa mellan att vara trogen vad som sagts och att anpassa sig till vad han känner till om mottagarens förståelsenivå. Hans sociala position är också otrygg eftersom han av båda parter ofta misstänks för att utnyttja den potentiella makt som hans roll som förmedlande länkar ger honom.

Sker kommunikationen i skriftlig form kan man istället välja en översättare som 3:e part. Översättarens problem skiljer sig ofta något från tolkens, genom att han inte har omedelbar tillgång vare sig till sändaren eller mottagaren. Han måste lita till sin allmänna kulturella och språkliga kompetens, och hans publik är mer obestämd än tolkens. Som Schenck (denna volym) påpekar, kan emellertid översättarens roll som kulturförmedlare knappast överskattas. En ytterligare möjlighet uppträder om de kommunicerande parterna har kunskap om ett språk som inte är någondera partens 1:a språk. Om behovet av kommunikation är tillräckligt stort och maktskillnaderna dem emellan inte för stora, kan de då välja att använda detta språk. I vissa små nationer som t ex Sverige har detta beteende blivit något av en nationell strategi, då man tror sig kunna kommunicera med engelska i de flesta sammanhang.

4.4.4 Kommunikation på bådars villkor

En fjärde tänkbar utveckling av en kommunikationssituation mellan två parter med olika språk och kulturbakgrund är att vad man skulle kunna kalla kommunikation på båda parter villkor uppstår. En sådan kommunikation kan utformas på åtminstone två sätt. Det första innebär att man får en växling mellan de båda parternas språk. Först talas A:s språk en stund och sedan B:s språk en stund. Denna typ av kommunikation förekommer oftast mellan personer, som är relativt jämbördiga i makthänseende och som dessutom har en relativt god kompetens även

i motpartens språk. Den är därmed ett specialfall av vad lingvister har kallat kodväxling -se Blom & Gumperz 1972 - dvs att man i ett och samma samtal växlar från ett språk till ett annat.

Vad jag har kallat växling skulle också kunna användas för den form av kommunikation, som ovan nämnts som förekommande t ex i diplomatiska förhandlingar mellan jämnstarka parter. Var och en av parterna talar där sitt eget språk och får detta successivt genom tolk översatt till det andra språket.

En annan form av kommunikation på båda parter villkor utgörs av vad man skulle kunna kalla blandning. Här upprätthålls inte längre gränserna mellan de två inblandade språken, utan båda parter börjar använda former från varandras språk och ett sorts blandspråk uppstår. Sannolikheten för att denna form av kommunikation skall uppstå är större, om parterna är jämbördiga ur maktsynpunkt, inte har god kännedom om varandras språk och har ett relativt stort behov av att kommunicera.

4.5 Kollektiv nivå

De effekter på individnivå jag diskuterat ovan kan också uppträda i större skala på vad man skulle kunna kalla kollektiv nivå. Se vidare Nelhans 1983.

5.4.1 Utstötning och segregering

Mot avbrott i kommunikation och vägran att kommunicera svarar på kollektiv nivå utstötning och segregering. Utstötning, som i sin mest extrema form är utrotning, är den process som äger rum då en maktägande folkgrupp väljer att, oftast med våld, avlägsna en maktlösare folkgrupp från sitt territorium. Utstötning har oftast varit förenad med extrema manifestationer av etnisk och nationell identitet hos den maktägande gruppen samt med långt gående avbrott i kommunikation mellan de två grupperna.

Avbrott i kommunikation karakteriserar också vad som brukar kallas segregation, dvs att en folkgrupp istället för att avlägsnas isoleras och får sina kontakter och sin kommunikation med omgivande folkgrupp starkt nedskurna. Oftast brukar de grupper som segregeras ha mindre makt än de som segregerar, t ex de svarta i Sydafrika eller s k ghettobildningar i många storstäder. Men ibland inträffar också att den segregerade gruppen har mer makt. Det både är och har varit vanligt att den maktägande eliten i många länder lever mycket isolerad från den befolkning den försöker att styra.

I de fall där den segregerade gruppen har mindre makt är ofta, men inte alltid, motivet för segregationen etnisk-nationell identitet. Social segregation förekommer något mindre ofta men är också relativt vanlig (parias i Indien, tattare, löskefolk och luffare i Sverige, etc i Japan).

Även om en segregerad grupp har mindre makt, är inte alltid skälet för dess segregation att den direkt tvingats därtill av en maktägande grupp. Segregation förefaller också ofta vara en sociopolitisk skyddsmekanism för att slippa domineras av en starkare grupp. Detta gäller särskilt om segregationen förenas med etnisk identitet.

4.5.2 Assimilation

Mot att en individ ger upp och kommunicerar på andra partens villkor svarar på kollektiv nivå assimilation.

En dominerande grupps tryck mot en grupp med mindre makt behöver inte ta sig uttryck i utstötning och/eller segregation. Det kan också ta sig uttryck i en strävan efter assimilation, dvs ett försök att få gruppen att försvinna genom att den upplöses och istället uppgår i den dominerande gruppen. Detta har t ex varit den huvudsakliga politiska riktningen i anglo-saxiskt dominerade invandrarländer. Det har också varit en stark politisk tendens i såväl Ryssland som Sovjetunionen.

Ett av de viktiga stegen i en assimilationspolitik är direkt inriktad på språklig kommunikation. Man förbjuder den grupp som skall assimileras att använda sitt språk eller försöker på annat sätt se till att de inte kan göra detta. Jämför tidigare förbud mot finska i de svenska skolorna i Tornedalen eller tidigare förbud mot skotsk-gäliska i Skottland.

4.5.3 En tredjes dominans

På individnivån såg vi att en lösning på förståelseproblem i tvärkulturell kommunikation är att lita till en tredje kraft, antingen ett språk som är främmande för båda de kommunicerande parterna eller en tredje person - en tolk eller en översättare som förmedlar kontakten.

Båda dessa mönster går att återfinna på kollektivnivå. I själva verket utgör troligen det första mönstret den kanske vanligaste typen av tvärkulturell kommunikation i världen idag. De kommunicerande parterna måste lita till ett språk, som ingen av dem tillräckligt behärskar, t ex engelska. På så sätt tvingas de att förvärva de förståelsesvårigheter de redan har p g a olikheterna i sina respektive bakgrundskulturer, genom svårigheten att dessutom behärska en tredje, för dem båda främmande, kulturs sätt att tänka och tala. Det som sägs måste nu tolkas inte bara med hänsyn till den talandes bakgrund utan också med hänsyn till värden och normer i den tredje importerade kulturen.

Förutom de relativt uppenbara negativa följderna av att lita till ett tredje språk, nämligen de ökade riskerna or missförstånd, finns troligen också positiva följder i form av maktutjämning. Båda parter har svårigheter och kan kanske därför lättare fås att inta en flexibel hållning, där man överser med vissa av motpartens misstag, är mera medveten om risken för missförstånd och därför försiktigare med att reagera och handla på basis av vad man förstått. Dessa effekter upphävs troligen om representanter för den kultur, vars språk används, finns med som likvärda diskussionspartners och ersätts troligen då av de ökade risker för missförstånd som

förut omnämnts. Skälet till detta är att maktutjämnings effekter av typ överseende och flexibilitet då troligen ersätts av en ökad normativ fokusering på den kultur vars språk används, vilket resulterar dels i en ökad rädsla för att säga fel (prestige och maktförlust) dels i ett tryck på att ta hänsyn till fler faktorer. Om analysen är korrekt, bör det alltså vara enklare för japaner och svenskar att föra bilaterala förhandlingar på engelska än att föra trilaterala förhandlingar med deltagande av personer med engelska som första språk. Denna konsekvens är troligen tydligast då intressekonflikter finns mellan alla tre parter och skulle helt kunna försvinna, om de engelsktalande på ett altruistiskt sätt ställer sina språkkunskaper till de andras förfogande.

Vilka språk som används som tredje språk i tvärkulturell kommunikation är i det stora hela beroende av politiska och ekonomiska dominansförhållanden. De grupper som har mest kanoner och pengar brukar på olika sätt lyckas få andra grupper att använda deras språk. De stora världsspråken, t ex latin, franska, ryska och engelska, har alla från början varit grundade på ekonomisk och politisk dominans. När det gäller latin och franska har språken, sedan romarnas och fransmännens ekonomiska och politiska bas avtynat, lyckats få en utsträckt period genom att bli språk för internationella organisationer; katolska kyrkan (latin), postverket och diplomatkåren (franska). Tyvärr har ännu inte något av de artificiella naturliga språk med mera idealistisk bas, som esperanto, neo eller ido, fått en tillräckligt stor spridning för att utgöra alternativ på internationell nivå. För detta fordras troligen en koppling med en maktpolitisk bas. Ett första steg till en sådan bas skulle t ex kunna uppnås om internationella organisationer av typ FN började använda något av dessa språk. Fördelarna med ett icke nationalstatsbaserat tredje språk för tvärkulturell kommunikation vore avsevärda. En betydande maktutjämnings effekt med därtill hörande möjligheter till ökad flexibilitet, försiktighet och överseende i tolkning skulle troligen kunna uppnås, åtminstone initialt, och, om lämpliga åtgärder vidtogs, även på mera permanent basis. Ett ytterligare problem är att sannolikt inget av de nuvarande artificiella naturliga språken skulle vara optimalt som världshjälpspråk. För att tjäna detta syfte bör språket ifråga om tillgänglighet vara neutralt i förhållande till världens huvudsakliga språkgrupper. Detta krav uppfylls t ex inte av Esperanto, som helt grundas på indoeuropeiska språk. På samma sätt bör språket vara neutralt i fråga om vilka krav som ställs på kulturell förståelse för att tala språket. Detta krav uppfylles heller inte av något av de existerande språken.

Även bruket att förlita sig på tredje part genom användning av tolk går att återfinna på kollektiv nivå. Relativt ofta under historiens förlopp har vissa folkgrupper för egen vinning lyckats skaffa sig en roll som förmedlare av kontakter mellan andra folkgrupper, t ex fenicier, judar, hansastädernas invånare eller venetianare. Dessa grupper har precis som vissa tolkar ibland kunnat utöva betydande makt genom sin centrala roll för kontakt och kommunikation.

4.5.4 Pluralism och integration

Svarande mot kommunikation, på båda parter villkor, genom växling och blandning finns på kollektiv nivå pluralism och integration.

Med pluralism brukar avses ett mönster där olika grupper får möjlighet och kanske visst stöd för att behålla sin egenart utan de tvångs- och försvarsmekanismer, som brukar vara förknippade med segregering. Pluralism på gruppnivå kan vara multilateral, dvs komma flera olika grupper lika mycket till del. I många stater är den dock snarare vad som kanske kan kallas "centripetalt bilateral" (centripetal kraft = kraft som trycker från periferin mot centrum). Detta inträffar t ex om i en stat finns en majoritetsgrupp och flera minoritetsgrupper, och medlemmarna i minoritetsgrupperna får ett visst stöd för att bilateralt kunna ha valfrihet mellan sin egen grupp och majoritetsgruppen. De får däremot inget stöd för att ha valfrihet mellan sin egen och andra minoritetsgrupper, inte heller får medlemmarna av majoritetsgruppen något stöd för att kunna ha valfrihet mellan majoritetskulturen och någon eller några av minoritetskulturerna. Den svenska invandringspolitiken idag kan sägas syfta just till en sådan centripetal bilateral pluralism. Någon motsvarande centrifugal (centrifugalkraft = kraft från centrum till periferi) bilateral pluralism finns däremot knappast i Sverige, eftersom medlemmarna i majoritetsgruppen varken i större utsträckning får stöd för eller på egen hand försöker att tränga in i minoritetsgrupperna i deras kultur.

I internationella organisationer tillämpas idag regelbundet, åtminstone beträffande 5-10 starka nationer, multilateral pluralism. Dvs representanter för dessa nationer talar sitt eget språk och får genom tolk översatt till sitt eget språk vad de andra säger. Under förutsättning att ett acceptabelt ideellt baserat artificiellt naturligt språk skulle kunna utvecklas och antas som dessa organisationers språk, vore det troligen önskvärt att komplettera detta multilaterala pluralistiska system med ett centripetalt, bilateralt pluralistiskt system baserat på detta språk. Man skulle då när det var önskvärt kunna utnyttja de fördelar som direkt kommunikation i förening med maktutjämning ger.

Med integration avses här det fall när de olika gruppernas egenart börjar upplösas och det istället uppstår en ny grupp som i sin kultur, tillsammans med nya drag, förenar drag från de ingående gruppernas kultur. Integrationsprocesser av den typ som här avses är internationellt sett ovanliga eftersom de förutsätter jämlikhet mellan de parter som integreras. Ju mer ojämlig situationen är ju mer kommer integrationen att likna assimilation. Vi får en skala där ena polen utgörs av en grupps uppgående i en annan, med totalt uppgivande av sin kultur - "total assimilation" och andra polen utgörs av de båda gruppernas gemensamma uppgående i en ny enhet där den resulterande kulturen innehåller drag från de båda tidigare kulturerna - "integration".

5. Kan man förhindra vissa av problemen i anslutning till tvärkulturell kommunikation?

Om man vill undersöka om det är möjligt att förhindra vissa av problemen i samband med tvärkulturell kommunikation kan det vara lämpligt att utgå från själva kommunikations-situationen och analysen av varför missförstånd och konflikter uppstår.

Om man gör det, finner man att det skulle vara möjligt att sätta in åtgärder på en rad av de punkter som enligt analysen ovan ligger bakom att problem kan uppkomma. Eftersom de flesta av dessa åtgärder visar sig innefatta utbildning kommer de också att utgöra mål för utbildning i tvärkulturell kommunikation. Nedan skall jag nu diskutera några sådana mål.

5.1 Medvetenhet och insikt om skillnader mellan kultur- och kommunikationsmönster

Eftersom den grundläggande svårigheten i tvärkulturell kommunikation är de skillnader som finns mellan sändarens och mottagarens kulturella bakgrund och sätt att kommunicera är en första åtgärd för att minska riskerna för missförstånd att skaffa sig ordentlig insikt om de skillnader och likheter som finns. Även om skillnader mellan kultur- och kommunikationsmönster står i fokus för intresset bör inte likheter negligeras eftersom dessa kan utgöra en allmänmänsklig bas vilken kan utnyttjas för att lösa en del av svårigheterna med tvärkulturell kommunikation.

Eftersom för många människor vägen till insikter går via utbildning blir ett första mål för utbildning i tvärkulturell kommunikation att ge insikter om:

1. Övergripande information om på vilka sätt kulturmönster kan likna varandra och skilja sig åt. Denna typ av information syftar till att ge en allmän beredskap inför vad som kan inträffa i tvärkulturell kommunikation och bör innefatta så många som möjligt av de punkter som ovan angivits.
2. Specifik information om karakteristika hos en viss kultur. Denna typ av information är nödvändig som komplement till den första för den som skall ha kontakter med människor från den berörda kulturen.

5.2 Flexibel attityd till skillnader mellan kultur och kommunikationsmönster

Eftersom känsla och vilja är så nära kopplade till förståelseprocessen kan inte en utbildning i tvärkulturell kommunikation negligera dessa faktorer. Om inte en viss empati och vilja till anpassning till andra parten finns med behöver inte ökade insikter om skillnader mellan kulturmönster leda till förbättrad förståelse. Det finns i själva verket flera studier som visar att ökad information inte alltid påverkar negativa attityder och fördomar. Se t ex Diskrimineringsutredningen SOU, 1984:55. Man måste på något sätt påverka också känsla och vilja.

För detta krävs erfarenheter som leder till ökad empati för andra kulturmönster och även för de svårigheter som de människor har som försöker närma sig ens eget kulturmönster. Om detta skall ske genom utbildning krävs därför ett inslag av metoder som förmår appellera till känsla, vilja och handling. En av de metoder som har dessa karakteristika är rollspel. Det vore därför mycket värdefullt om ökade insatser kunde göras för att utveckla rollspel som hjälp till utbildning i tvärkulturell kommunikation. En annan typ av utbildning verkar leda till ökad

empati och förståelse är t ex den form av samlevnadsutbildning som finns i internationella barnbyar och internationella arbetsläger.

Ett inslag i förmågan att anpassa sig till andras kulturmönster är förmågan att skaffa sig en gemensam social identitet med sin samtalspartner. Vi är båda pappor, lärare, affärsmän eller intresserade av frimärken. Om man kommer ihåg att det finns många fler möjliga identitetsfokus än nationell eller etnisk identitet underlättas med största sannolikhet ömsesidig anpassning och förståelse, vilket troligen inte är fallet om man istället väljer att fokusera de potentiella olikheter som kan aktualiseras genom att trycka på faktorn nationell eller etnisk identitet.

5.3 Förmåga och färdighet

Det mest långtgående målet för tvärkulturell utbildning är att ge människor förmåga och färdighet i att leva i andra kulturer och i att utöva andra kommunikationsmönster. För en sådan utbildning spelar undervisning i den nya kulturens språk den klart största rollen. Utbildning i främmande språk är utbildning för tvärkulturell kommunikation. Det språk vi lär oss skall vi ju tala med människor med annan kulturell bakgrund än vår egen.

För att tjäna som ett effektivt instrument för syftet tvärkulturell kommunikation måste språkundervisningen fästa ett större avseende vid det sätt på vilket ett språk är förbundet med ett kulturmönster. Därvid bör utöver den traditionellt skriftspråksinriktade undervisningen ingå mycket större hänsyn till villkoren för förståelse d v s t ex vilken sorts förförståelse som normalt förutsättes bland stora grupper människor i en kultur. Det bör också ingå en större hänsyn till faktorer som är avgörande i talspråket, som kroppskommunikation, intonation, återkoppling och turtagande.

En språkundervisning som innehöll mera av dessa komponenter skulle ha möjlighet att på ett helt annat sätt, än som ofta är fallet idag, vara ett stöd för den individ som så småningom med hjälp av det inlärd språket skall påbörja någon typ av tvärkulturell kommunikation.

Litteraturreferenser

Jag skulle vilja rikta ett varmt tack till följande personer för värdefulla diskussioner av innehållet i uppsatsen: Teresa Allwood, Elisabeth Ahlsén och Sven Strömqvist. Dessutom skulle ja vilja tacka Christina Andersson och Gunilla Wetter för hjälp med att få fram uppsatsen i läsligt skick.

Abelin, A & Allwood, J: 1985, *Tolkning av känsloprosodi - en kontrastiv studie.* _Opubl uppsats, Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet

Allwood, J: 1976. *Linguistic Communication as Action and Cooperation*, Monographs in Linguistics 2, Inst för lingvistik,

Allwood, J: 1980. "Power and Communication" i Allwood, J & Ljung, M (red): *Alvar* - en festskrift till Alvar Ellegård, SPELL 1, Engelska institutionen, Stockholms universitet.

Allwood, J: 1982. "Finns det svenska kommunikationsmönster?" i *Vad är svensk kultur?* Papers in Anthropological Linguistics 9, Inst för lingvistik, Göteborgs universitet

Allwood, J: 1983. "Kan man tänka oberoende av språk" i Teleman, U (red): *Tal och Tanke*, Liber, Lund

Allwood, J & Abelar, Y: 1984. "Lack of Understanding, Misunderstanding and Language Acquisition" i Extra, G & Mittner, M: *Studies in Second Language Acquisition by Adult Immigrants*. Tilburg. Tilburg Studies in Language and Literature 6

Argyle, M: 1975. *Bodily Communication*. London, Methnen

Barnlund, D C: 1975. *Public and Private Self in Japan and the United States*. Tokyo, Japan, The Simul Press

Basso, Keith: 1979. *Portraits of 'The Whiteman': Linguistic Play and Cultural Symbols among the Western-Apache*. London, Cambridge Univ Press.

Berlin, B & Kay, 1969. *P: Basic Color Terms - Their Universality and Evolution*. University of California Press. Berkeley & Los Angeles

Blom, J P & Gumperz, J.J. 1972. "Social Meaning in Linguistic Structure: Code Switching in Norway" i Gumperz, JJ and Hymes D (red): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*, pp. 407-434. New York, Holt, Rinehart & Winston

Comrie, B: 1981. *Language Universals and Linguistic Typology*, Oxford, Basil Blackwell.

Diskrimineringsutredningen: 1984. *I Rätt Riktning*. SOU 1984:55

Greenberg, J H: 1966. 'Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements" i Greenberg, J H (red): *Universals of Language*, second edition. Cambridge, Mass, MIT Press.

Gunnarsson, B-L: 1982. *Lagtexters begriplighet*, Liber, Lund

- Hakulinen, A & Karlsson, F: 1977. "Den finländska tystnaden: Några teoretiska, deskriptiva och kontrastiva bidrag" i Skutnabb-Kangas, T och Rehdal, O. *Vardagskrift*, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Hall, E T: 1959. *The Silent Language*, Garden City, NY, Doubleday.
- Hirsch, R: 1985. "Icke-verbala kommunikation i ett tvärkulturellt perspektiv" i Allwood (red): *Tvärkulturell kommunikation*, Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet. PAL 12
- Kroeber, A L & Kluckhohn, C: 1952. *Culture - A Critical Review of Concepts and Definitions*, Peabody Museum Papers 47, 1, Cambridge, Mass, Harvard Univ Press
- Lektonen, J & Sajavaara, K: 1982. *The Silent Finn*, Engelska institutionen, University of Jyväskylä Occasional Papers.
- Marcel, A J: 1979. "Conscious and Unconscious Reading: The Effects of Visual Masking on Word Perception" i *Cognitive Psychology*
- Nelhans, B 1983. En modell för förståelse av kulturmöte och kulturkonflikt" i *Kulturmöte -konflikt eller samarbete?*, Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet, PAL 11
- Sacks, H, Schegloff, E A and Jefferson, G: 1974. "A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-taking for Conversation" in *Language* 50/4, sid 696-735.
- Sander, A: 1985. "Religion, värdekonflikt och ömsesidig förståelse" i Allwood, J. (red): *Tvärkulturell kommunikation*, Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet, PAL 12.
- Schenck, L: 1985. "Översättning som tvärkulturell kommunikationsform" i Allwood, J. (red): *Tvärkulturell kommunikation* Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet, PAL 12.
- Saville-Troike, M: 1982. *The Ethnography of Communication*, Oxford, Basil Blackwell
- Tingsten, H: 1936. *Den nationella diktaturen: Nazismens och fascismens idéer*. Stockholm, Bonniers.